

Bondeståndet i Norden under senare delen av 1700-talet.

Aldrig ha klyftorna mellan Sveriges, Danmarks och Norges bönder varit så stora som vid 1700-talets mitt. Sedan 1400-talet hade utvecklingslinjerna gått kraftigt isär, inte på grund av nämnvärt ökade variationer i fråga om bruksformer och tekniska hjälpmedel — de förblevo primitiva — men till följd av politiska och sociala förändringar.

Danmarks och Norges bönder delade visserligen den politiska ofriheten under enväldet, men därvid stannade likheten. De danska bönderna voro också personligen ofria. Endast några få procent av dem voro självägare;¹ de övriga voro landbor, fæstebönder, i regel starkt beroende av godsägarna genom hoveri och andra pålagor, från 1733 också genom stavnsbaandet, som efter vissa inom kort genomförda skärpningar innebar, att den manliga allmogen i åldern 9—40 år inte fick lämna födelsegodset. Förbudet motiverades främst av godsägarnas skyldighet att ställa rekryter men tryggade också deras behov av arbetskraft². De norska bönderna voro däremot personligen fria, och betydligt mer än hälften av dem ägde själva sin jord; de övriga voro leilændinger³. Adels betydelse var mycket liten; desto större roll spelade de ofrälse ämbetsmännen, till vilka bönderna av gammalt

Provföreläsning över förelagt ämne vid Stockholms Högskola den 8 september 1949. Här återgiven i lätt bearbetat skick.

¹ Hans Jensen, *Dansk Jordpolitik 1757—1919*, I (1936), s. 16.

² V. Falbe Hansen, *Stavnsbaands—Løsningen og Landboreformerne*, I (1889), s. 7 ff., 48 ff.; H. Jensen, a. a., s. 12 ff.

³ J. E. Sars, *Norge under Foreningen med Danmark*. *Nordisk Universitets-Tidskrift* VI:3 (1861), s. 104 f.

stodo i motsatsförhållande. Ekonomiskt var det norska folket — dock endast sunnanfjälls — beroende av de danska godsägarna genom det sedan 1735 rådande förbudet mot spannmålsimport, vilket var detsamma som danskt monopol¹. De svenska bönderna slutligen voro liksom sina norska ståndsbröder personligen fria, men endast ungefär tredjedelen av dem ägde sin jord; i de glest befolkade norra landskapen var andelen större, likaså i det f. d. norska Bohuslän. Den minst skattetyngda delen av jorden, frälsehemmanen, i det egentliga Sverige ungefär en tredjedel av alla hemman, i Finland förhållandevis färre, fick över huvud inte förvärvas av bönder². I politiskt avseende stodo de svenska bönderna däremot framom de norska: de ägde parlamentariskt inflytande. Men bondeståndet var representationens styvbarn; bl. a. var det utestängt från det mäktiga sekreta utskottet.

Bönderna hade alltså i hela Norden en missgynnad ställning, men de nationella olikheterna voro mycket stora. I Danmark stod frågan om deras personliga frihet i förgrunden, i Norge förhållandet till den danska kronan och dess representanter, i Sverige de politiska och kamerala ståndsskillnaderna.

Det kan tyckas, som om dessa olikheter skulle göra ett komparativt studium mindre fruktbart; i litteraturen finner man också mycket få jämförande synpunkter. Men en närmare granskning visar, att tendenserna i de tre ländernas bondehistoria från 1700-talets mitt mestadels hade samma riktning, fastän problemställningarna skiftade.

För Sveriges och Norges del fanns sedan slutet av 1600-talet en gemensam tendens så till vida, som antalet självägare steg. Carl XI:s reduktion hade inte haft någon bestämd social syftning, men den hade återställt den direkta kontakten mellan kronan och tiotusentals bönder, vilka därigenom

¹ Sverre Steen, *Tidsrummet 1720 til omkring 1770. Det norske folks liv og historie gjennom tidene*, VI (1932), 184 ff.

² E. F. Heckscher, *Sveriges ekonomiska historia från Gustav Vasa*, I:1 (1935), bil., s. 14 f.; J. G. Canzler, *Mémoires pour servir à la connoissance des affaires politiques et économiques du royaume de Suède* (1776), s. 174; Sten Carlsson, *Ståndssamhälle och ståndspersoner 1700—1865* (1949), s. 109.

räddats från adelsförtryck. Skatteköpsförordningarna 1701 och 1723 hade möjliggjort en omfattande övergång av kronojord i enskild ägo, mestadels i bondehand; under tiden 1701—50 hade på detta sätt omkring 6 % av bönderna i det egentliga Sverige blivit självägare¹. I Norge hade i olika etapper försiggått en omfattande försäljning av krono-, kyrko- och adelsjord, vilken till ganska stor del kommit bönderna till godo och förvandlat 20 à 25 % av dem till självägare. Även i andra avseenden befunno sig de norska bönderna på frammarsch². Det har diskuterats, huruvida expansionen främst var en följd av envåldsregeringens norska politik, som uppenbart hade ett bondevänligt drag, eller om den väsentligen berodde på rent ekonomiska förhållanden. Ernst Sars och Oscar Albert Johnsen ha ställt sig på den förra ståndpunkten, Halvdan Koht och — med någon modifikation — Sverre Steen på den senare³. Bilden blir rikare facetterad, om den belyses med hjälp av det svenska jämförelsematerialet. Två faktorer komma då starkare i dagen: dels de båda regeringarnas akuta penningbehov, som drev dem att sälja kronojord, dels den omflyttning inom adeln, som ståndsnivelleringen framtvängde i såväl Sverige som Danmark-Norge. I Sverige koncentrerade sig adeln på storgodsdistrikten, särskilt Mälardalskapen och Skåne, där dess övertag av gammalt var störst, medan en del av positionerna i fattigare, perifert belägna bygder uppgåvos⁴. Detta motsvarades av den norska adelns överflyttning till Danmark. Därigenom gavs friare spelrum åt bönderna i de ur agrar synpunkt sämre lottade provinserna, Småland och de västsvenska landskapen såväl som större delen av Norge. Mycket talar för att dessa fak-

¹ Enl. statistiken hos E. F. Heckscher, Ett kapitel ur den svenska jordbesittningens historia. Ekonomisk Tidskrift 1944, s. 122 f.

² J. E. Sars, a. a., s. 104; Dens., Udsigt over den norske Historie [3:dje uppl.], II (1913), s. 391; S. Steen, a. a., s. 81 ff.

³ J. E. Sars, senast a. a., s. 386 ff.; O. A. Johnsen, Norges bønder (1919), s. 271; H. Koht, Prisar og politikk i norsk historie. Samtiden 1913, s. 248 f.; S. Steen, Tidsrummet 1640 til omkring 1720. Det norske folks liv og historie gjennom tidene, V (1930), s. 270 f.

⁴ S. Carlsson, a. a., s. 129 f.

torer voro de primära i jämförelse med böndernas egen expansionskraft.

De norska böndernas jordförvärv tillhöra väsentligen tiden före 1750; under århundradets andra hälft synas förskjutningarna ha varit små¹. I Sverige fortsatte skatteköpen under 1750-talet i stigande tempo², men till följd av den snart inträdande inflationen blevo de stadgade köpevillkoren så oförmånliga för kronan, att regeringen 1763 förbjöd vidare köp³. I Danmark hade förvandlingen av herrejord till bondejord tidigare varit teoretiskt tänkbar, om än möjligheten sällan utnyttjats. Genom en förordning av år 1761 lades direkta hinder i vägen för en dylik utveckling; storgodset med underlydande fästehemman betraktades som den hart när obligatoriska ägoformen. Den starkaste påminnelsen om att vägen utför ännu inte var tillryggalagd fick dock den danske bonden genom en skärpning av stavnsbaandet 1764: den nedre åldersgränsen sänktes från 9 till 4 år⁴.

Likgiltigheten för böndernas sociala villkor var inte det samma som likgiltighet för jordbruket. Särskilt de danska godsägarna voro livligt intresserade av reformer, något som bl. a. kom till synes i tillsättandet av en jordbrukskommission 1757. Dess främsta insats blev utfärdandet av tre förordningar angående inskränkning i fællesskabet 1758—60, vilkas syfte var att i någon mån reducera den ägoblandning, som utmärkte de danska såväl som de svenska byalagen. Men det var förhållandet mellan olika jordägare, som intresserade; hur de brukande böndernas tegar voro utplacerade, frågade man inte efter. Enligt Hans Jensen var den tyskfödde A. G. Moltke den drivande kraften; sina viktigaste impulser säges han ha hämtat från Holstein⁵. Den frågan måste emel-

¹ J. E. Sars, a. a. Nordisk Universitets-Tidskrift VI:3, s. 104.

² E. F. Heckscher, a. a. Ekonomisk Tidskrift 1944, s. 122.

³ C. G. Malmström, Sveriges politiska historia från konung Karl XII:s död till statshvälfningen 1772, 2:dra uppl., V (1900), s. 283; P. R. Bergström, Om stadgad åborätt, I (1920), s. 104 f.

⁴ H. Jensen, a. a., s. 40 ff.

⁵ H. Jensen, a. a., s. 36 ff.

lertid ställas, om inte 1757 års svenska storskiftesförordning spelat en roll i sammanhanget. Misstanken ligger desto närmare till hands, som en av kommissionens fyra ledamöter var den högt bildade Otto Thott, vars fader ännu på 1670-talet residerat på Eriksholm (nuv. Trolleholm) i Skåne; Otto Thott bör rimligen ha vetat något om vad som hände på andra sidan Sundet¹. För bönderna voro dessa skiften trots allt av ett visst värde. Viktigare voro emellertid de privata reformer, som från 1759 genomfördes på enstaka danska gods: hoveribördorna avlöstes, och bönderna blevo arvefästere².

Verkligt betydelsefulla händelser inträffade först vid 1760-talets mitt, och då i alla de tre nordiska länderna. Samtidigheten var delvis tillfällig, men det fanns en gemensam nämnare: verkningarna av de stora krig, som under åren 1756—63 rasade i olika delar av världen. En av dessa verkningar var en kraftig prisstegring, som satte in runt om i Europa och säkerligen är en av de viktigaste förklaringarna till den sociala oro och reformlusta, som utmärkte 1760-talet; den har en motsvarighet i den nationalekonomiska litteraturen — också den nordiska — där särskilt intresset för jordbruket och dess utöware starkt växte. Det mest extrema utslaget härav blev den fysiokratiska åskådningen, som visserligen i sin doktrinära form var praktiskt utförbar, men dock direkt eller indirekt satte starka spår i sinnena³.

Ett faktum är, att många av Europas upplysta despoter nu visade ökat intresse för sina undersåtar av bondestånd. Karl Emanuel III av Savoyen förklarade 1762 alla kronans

¹ Danmarks Adels Aarbog, XVII (1900), s. 435 f. Betr. storskiftet i Skåne se E. Ingers, *Bonden i svensk historia*, II (1948), s. 296 ff.

² H. Jensen, a. a., s. 45.

³ Betr. prisstegringen se T. H. Aschehoug, *Studier over kornprisernes historie i Norge siden Amerikas opdagelse*. *Statsøkonomisk Tidsskrift* 1888, s. 81 ff.; Falbe Hansen, a. a., s. 20; H. Koht, a. a. *Samtiden* 1913, s. 241 ff.; K. Åmark, *En svensk prishistorisk studie*. *Ekonomisk Tidskrift* 1921, XII: 147 ff. Betr. den nationalekonomiska diskussionen se H. Jensen, a. a., s. 20 ff.; K. Petander, *De nationalekonomiska åskådningarna i Sverige*, I (1912); E. F. Heckscher, *Fysiokratismens ekonomiska inflytande i Sverige*. *Lychnos* 1943 (tr. 1944), s. 1 ff.

åbor för fria¹. Fredrik II av Preussen påbjöd 1763 den pommerska livegenskapens upphävande; godsägarna tvungo honom dock till reträtt². Maria Theresia av Österrike var från 1766 livligt verksam för att lätta böndernas hoveribördor och andra pålagor³.

I Sverige medförde det olyckliga deltagandet i sjuårskriget en svår inflation, som banade väg för de yngre mössornas triumf över hattarna på 1765—66 års riksdag. Den partipolitiska omvälvningen hade en ekonomisk sida: sparsamheten sattes i högsätet, och subventionspolitiken upphörde. Detta innebar, att modernäringen inte som förr stod i skuggan för industri och exporthandel. Men omvälvningen hade också en social sida: mössorna stödde sig företrädesvis på de ofrälse stånden; gemensamt angrepo de adeln för dess försök att hejda ståndsnivelleringen. Härvid blev bondeståndet en aktad och värdefull bundsförvant åt präster och borgare. Följden blev, att en rad renodlade bondekrav kunde genomdrivas: skatteköpsförordningen återupplivades mot adelns votum, jägeribetjäningen fick tillsägelse att inte vidare befatta sig med skatteböndernas skogshushållning, allmogen erhöll seglationsfrihet inom riket i och för avsättning av sina produkter, och regeringen uttryckte sitt misshag över att åtskilliga ämbetsmän sökt hindra bönderna i deras lagstadgade rätt att sälja sina egna varor varhelst de ville⁴. Vid samma tid kom en process i gång, som skulle få djupgående följder: åtskilliga frälsehemman överlätos i strid med adelsprivilegiernas föreskrift åt personer av bondestånd, visserligen oftast under skenet av förpantning. Mest omfattande blev denna expansion i Sjuhäradshbygden, vars bönder tack vare sina gårdfariprivilegier hade speciella möjligheter att förvärva kapital. Talmannen på 1765—66 års riksdag, mössledaren Josef Hansson,

¹ H. Valentin, Kabinettpolitiken och kampen om kolonierna. Norstedts Världshistoria, X (1930), s. 291.

² E. Holm, Kampen om Landboreformerne i Danmark (1888), s. 15.

³ Karl och Mathilde Uhlirz, Handbuch der Geschichte Österreichs und seiner Nachbarländer Böhmen und Ungarn, II:1 (1930), s. 370 ff.

⁴ Malmström, a. a., V, s. 283 ff., 387, VI (1901), s. 160 f.

var utgången ur gårdfarihandlarnas led och gick i spetsen för jordförvärven; man skulle kunna kalla honom den förste godsägaren av bondeklass i Sverige¹. Över allt där bönder göra sig särskilt gällande under 1700-talet, måste det ekonomiska eller sociala underlaget delvis sökas utanför de egentliga bondesammanhangen.

De svenska böndernas frammarsch 1765 motsvarades i Norge av en stark jäsning i bondeleden. Utrikespolitiska friktioner under sjuårskriget hade tvingat Danmark att hålla en dyrbar krigsberedskap. För att återställa den statsfinansiella balansen lät regeringen 1762 utskriiva en dryg personell extraskatt, som blev särskilt kännbar för norrmännen, vilka hade ont om kontanter. På grund av uppbördssvårigheter medgåvos 1764 vissa lättnader för en del av allmogen. Förordningen härom var illa formulerad och i sig själv orättvis. På många håll uppstodo klagomål, särskilt bland de fattiga leilændingerne i Nord-Hordland utanför Bergen, de s. k. strilerne, vilka fingo för sig, att de hatade ämbetsmännen vantolkade bestämmelserna till deras nackdel. Till råga på olyckan blev fiskeutbytet dåligt 1764, och skörden slog fel. Oron kulminerade genom uppträden i Bergen på våren 1765, det s. k. strilekriget; två ämbetsmän misshandlades, och en del skattemedel återtogos. Stadens egna invånare blandade sig med bönderna; en skoflickare och en förmögen jordbrukare av borgerlig härkomst spelade ledande roller. Sedan bönderna fått sina pengar tillbaka, lugnade de sig — på andra håll följde däremot smärre oroligheter — men regeringen lät hårt straffa huvudmännen, medan massan skonades. Extraskatten blev väsentligt nedsatt och avskrevs 1772 alldeles². Norska historiker ha lagt stor vikt vid detta intermezzo; kanske ha de något överdrivit dess betydelse — en frestelse som ligger snubblande nära med tanke på att Norges 1700-

¹ S. Carlsson, a. a., s. 131 ff., 247 f. Betr. J. Hansson se även E. Ingers, a. a., s. 77 f.

² G. Sverdrup, Strilekrigen. Skrifter utg. av Bergens Historiske Forening, 25—26 (1921), s. 9 ff.; H. Koht, Norsk bondereising (1926), s. 287 ff.; S. Steen, Det norske folks liv og historie, VI, s. 390 ff.

talshistoria är så fattig på dramatiska händelser. Under alla förhållanden var strilekriget ett vittnesbörd om att det rörde sig i den norska bondevärlden, att den prisade lojaliteten mot den danska kronan inte var grundmurad.

Även i Danmark hade extraskatten medfört sporadiska missnöjesyttringar¹. Vida viktigare var emellertid den förändring, som följde av Christian VII:s tronbestigning i januari 1766. Danmarks historia är förvisso inte dess konungars, och den sinnessjuke Christian kan i viss mening anses som den mest skugglike av alla Oldenburgarna. Men innan vansinnet helt slagit sina klor i honom, var han en yngling med ett vaket intellekt, vilken hade på känn, att de stora sociala frågorna trängde på. Den som lett honom in på dessa tankebanor var hans schweiziske lärare Salomon Reverdil, en av de många utlänningar som förde in nya impulser i Danmarks sociala liv under upplysningstiden. Han gjorde sin kunglige lärjunge till anhängare av stavnsbaandets avskaffande och bondeståndets frigörelse över huvud². Ett viktigt praktiskt resultat blev den försäljning av kronojord, som började 1767. Statsfinansiella överväganden ledde visserligen till att flertalet hemman såldes till köpstarka personer ur de högre samhällsklasserna, varigenom, som Edvard Holm understrukit, många f. d. kronobönder kommo i ett sämre läge än tidigare. Men viktigare var det förhållandet, att antalet självägande bönder kraftigt steg. Enbart på Møen tillkommo 257 självägare, vilket inte var litet i ett land, vars hela självägarklass dittills blott räknat något tusental medlemmar³.

Reformintresset ledde också till inrättandet av en jordbrukskommission 1767, i vars instruktion de sociala synpunkterna skötos starkt i förgrunden. I motsats till 1757 dominerade män av borgerlig härkomst, bland dem Reverdil, som visserligen snart bortintrigerades, samt generalprokuratorn

¹ H. Koht, *Norsk bondereising*, s. 289.

² H. Jensen, a. a., s. 48 ff.

³ E. Holm, *Danmark—Norges Historie fra den Store nordiske Krigs Slutning til Rigernes Adskillelse*, IV:1 (1902), s. 307 ff. Betr. antalet självägare i hela Danmark se H. Jensen, a. a., s. 16.

Henrik Stampe, som förde verket vidare. I likhet med många andra reformvänliga ämbetsmän hade Stampe en odeciderad uppfattning i frågan om stavnsbaandet, som ur vissa synpunkter tycktes svårumbärligt. Med desto större energi drev han igenom andra reformer, mestadels lagfästa 1769: hoveriförpliktelseerna blevo i böndernas intresse reglerade, och en förordning utfärdades för att uppmuntra och skydda dem, som ville bli självägare. Den enväldiga, av ämbetsmännen uppburna kungamakten sökte, som Hans Jensen framhållit, i medveten motsättning till godsägarna sitt stöd hos en självständig, av kronan skyddad bondeklass¹.

Året efter 1769 års reformbeslut skedde ett regimskifte i Danmark genom Struensees statskupp. Därmed kom reformverket in i ett nytt skede, nervösare, planlösare. Som så ofta under upplysningstiden möttes ett vittfamnande frihetspatos och en hämningslös despotism. Bönderna kunde emellertid knappast klaga. Hoveribördan lättades ytterligare 1771, och frågan om stavnsbaandets avskaffande dryftades allvarligt. Hans Jensen menar, att Struensees mål var ett system, där både godsägare och bonde fingo sköta sig själva, där alltså de feodala banden voro avlägsnade, men där kronan inte brydde sig om att söka skydda bönderna. I så fall stod Struensee på samma linje som många av tidens reformvänliga godsägare, för vilka England var mönsterlandet: där blomstrade jordbruket, och förhållandet mellan godsägare och förpaktare reglerades genom fria kontrakt, medan den egentliga bondebefolkningen deklasserades². Huruvida en mångfrestare som Struensee kan fångas i en dylik formel, är dock vanskligt att bedöma. — Även i Norge genomfördes reformer: spannmålsimporten frigavs 1771, och samma år uppmyrkades den från ättsamhällets tid kvarlevande odelsretten; därigenom kunde den norske odalbonden mera fritt än förr förfoga över sin egendom³.

¹ H. Jensen, a. a., s. 48 ff.

² H. Jensen, a. a., s. 27 ff., 95 ff.

³ S. Steen, Tidsrummet 1770 til omkring 1814. Det norske folks liv og historie gjennem tidene, VII (1933), s. 33, 38.

I Sverige hade utvecklingen under tiden pendlat fram och tillbaka. Deflationen under 1760-talets andra hälft bidrog till hattarnas seger 1769. Josef Hansson utestängdes då från riksdagen, och en bondefientlig tendens framträdde: förgäves klagade bönderna över att jägeribetjäningen i strid med tidigare beslut lade sig i deras skogshushållning,¹ och trots bondeståndets avstyrkande genomdrevs en viktig inskränkning i skatteköpsförordningen².

Inom kort började emellertid en ny prisstegringsperiod, och pendeln svängde åter. På riksdagen 1771—72 blev Josef Hansson ånyo talman, och de ofrälse inledde ett stormanlopp mot adeln, vilket omsider ledde till hattregimens fall. Tanken uppstod att skapa en motvikt mot adelsprivilegierna genom gemensamma privilegier för »odalfolket», d. v. s. de tre ofrälse stånden. Bönderna opererade också ensamma. De krävde egna privilegier, innefattande krav på full dispositionsrätt över all egendom, ensamrätt till skatteköp för resp. åbo, avskaffande av skogs- och jägeribetjäningen utom vid kronoparkerna, ökat finanspolitiskt inflytande, befordran utan hänsyn till hörd m. m.³ Med en dylik självkänsla hade bondeståndet aldrig förut uppträtt. Hela riksdagen var sjudande och kaotisk; reformplanerna tumlade om varandra, och de partitaktiska konjunkturerna växlade oupphörligt. Onekligen finns det en likhet med Struenseeperioden i Danmark. Även nu kan man peka på en gemensam nämnare: missväxter och prisstegringar i hela Norden⁴. I den utvecklingskurva, som här tecknas, bilda åren 1771—72 en andra höjdpunkt, ehuru något svagare markerad än den som kunnat tidfastas till åren 1765—67.

Regimer, som börja under en kris, vilken ännu ej kul-

¹ Malmström, a. a., VI, s. 160 f.

² Kammar-, ekonomi- och kommersdep:s prot. 19/9 1769, Utskottshandl. 1769—70, vol. 43, RA; Bondeståndets Prot. 25/11 1769, RA; R. G. Modée, Utdrag utur alla . . . publique handlingar, IX (1801), s. 149.

³ P. J. Edler, Om börd och befordran under frihetstiden (1915), s. 171 ff.

⁴ E. Holm, Danmark—Norges Historie, IV:2, s. 65; Malmström, a. a., VI, s. 329 ff.; Åmark, a. a., s. 166.

minerat, bli sällan långvariga. Struensee störtades i januari 1772 av en krets politiker, bland vilka Ove Høegh-Guldberg brukar räknas som den främste; mössväldet avlöstes i augusti samma år av Gustaf III:s konstitutionella monarki, där maktens tyngdpunkt lades hos konungen själv. Stabila ekonomiska konjunkturen inträdde inom kort i båda länderna, och på ömse sidor om Öresund och Kölen trivdes de tongivande grupperna med att styras av en fast hand¹. För bönderna betydde detta en konjunkturförsämring. Guldberg menade, att deras ok inte kunde avlyftas utan att staten bävade i sina grundvalar. En ny hoveriförordning 1773 utlämnade dem ånyo åt godsägarnas godtycke. Den med stavnsbaandet förknippade soldatutskrivningen skärptes 1774². Några nya arvefästere tillkommo inte³. Norge måste från 1774 åter lida under spannmålsmonopolet⁴. I Sverige stödde sig Gustaf III på adeln och motverkade ständsnivelleringen⁵. Skatteköpen avlystes 1773⁶. Den 1775 inledda brännvinslagstiftningen uppfattades av bönderna som ett intrång i nedärvda rättigheter. I tvister mellan finländska godsägare och frälsebönder tog regeringen de förras parti⁷. Inom riksdagen, vars betydelse starkt minskats, var bondeståndet alltjämt missgynnadt; i de båda viktigaste utskotten, statsutskottet och bankoutskottet, fick det ingen representation⁸.

Liksom tidigare måste man dock göra skillnad mellan inställningen till bönderna och inställningen till jordbruket. För den fysiokratiskt påverkade Gustaf III var jordbruket »den

¹ Betr. prisutvecklingen under 1770-talet se de ovan s. 200 not 3 cit. arbetena.

² E. Holm, *Kampen om Landboreformerne*, s. 27 ff.; H. Jensen, a. a., s. 103 ff.

³ E. Holm, a. a., s. 100.

⁴ S. Steen, *Det norske folks liv og historie gjennem tidene*, VII, s. 69 f.

⁵ S. Carlsson, a. a., s. 250 f.

⁶ E. F. Heckscher, a. a. *Ekonomisk Tidskrift* 1944, s. 113.

⁷ C. T. Odhner, *Sveriges politiska historia under konung Gustaf III:s regering*, I (1885), s. 337 ff.

⁸ G. Landberg, *Den svenska riksdagen under den gustavianska tiden. Sveriges Riksdag, Förra avd., VII* (1932), s. 184 f.

första och väsentliga grundvalen till alla andra näringar»¹. Ett praktiskt resultat av denna åskådning blev spannmålshandelns frigivande 1775—80, i två etapper. Om än det borgerliga monopolet tidigare i praktiken varit långt ifrån oanfäktat, var denna reform mycket värdefull för bönderna. Möjligen bidrog den till att deras förvärv av ströfrälsehemman blevo allt talrikare². I Danmark utfärdades 1781 förordningen om fællesskabets upphävande. Enskilda jorddrottningar, bland dem familjen Bernstorff, hade redan visat vägen, och reformen var tillrättalagd i godsägarnas intressen. Men de i regel oförstående och svärflyttbara bönderna vunno förhållandevis mest på byalagens sönderbrytande. Nu kunde de på ett helt annat sätt än tidigare draga nytta av de nymodigheter, som förut huvudsakligen prövats på herrgårdarna, t. ex. övergången från treskiftes- till växelbruk³. Följden blev ökad produktion och en efter hand stigande självkänsla. Vid samma tid — och utan tvivel under stark dansk påverkan⁴ — genomförde Rutger Maclean de första enskiftesreformerna i Skåne, vilka blevo upptakten till de epokgörande stadgarna av åren 1803—07. Mot sin vilja lyftes bönderna ur byalagens pittoreska men improduktiva instängdhet.

Både i Danmark och Sverige förenades sålunda ekonomisk framsynthet med socialpolitisk återhållsamhet. Men böndernas ekonomiska frammarsch — i regel gynnad av prisutvecklingen⁵ — måste ofrånkomligen sätta spår i det sociala skeendet. Även den på 1770-talet grundlagda ekonomiska liberalismen spelade härvidlag en roll. Vid samma tid började kraftmätningen mellan de nordamerikanska nybyggarna — samlade kring förklaringen om de mänskliga rättigheterna — och de brittiska godsägarna. 1783 var kampen avgjord till de förras fördel. Samtidigt steg oron i Frankrike.

¹ Cit. efter Kj. Kumlien, *Den gustavianska tiden 1772—1792*. Svenska folkets historia, V (1932—42), s. 48.

² S. Carlsson, a. a., s. 255.

³ Falbe Hansen, a. a., s. 31 f., 73 f.; H. Jensen, a. a., s. 45, 108 f.

⁴ Jfr E. Ingers, a. a., s. 438.

⁵ Jfr särsk. Falbe-Hansen, a. a., s. 19 ff.

För de mera insiktsfulla bland Europas upplysta despoter stod det klart, att en politisk omvälvning kunde förebyggas blott genom sociala reformer. Josef II av Österrike gick i spetsen genom sina edikt mot livegenskapen 1782 och 1785¹.

Bland dem, som vunnos för reformtankarna, var Danmarks unge, energiske tronföljare Fredrik. Vid sitt inträde i statsrådet 1784 störtade han med sina rådgivares hjälp den Guldbergska regimen och inledde en ny æra, med landboreformerna som förnämsta ögonmärke. I detta syfte tillsattes 1786 års stora landbokkommission. Schematiskt sett stodo där godsägare mot ämbetsmän. De förra, som voro i minoritet, ville i regel slopa stavnsbaandet, men ansågo aktiv socialpolitik såsom hindersam för jordbrukets fria utveckling. En av kommissionens främsta ledamöter, godsägaren och ämbetsmannen C. D. Reventlow, stod i någon mån kvar på denna ståndpunkt, ehuru han övervägande var en reformernas man. Mest verksam bland ämbetsmännen var kommissionens sekreterare, den norske juristen Christian Colbjørnsen. Han kom från ett land utan adel och utan feodala band. Det sociala tillståndet i Danmark framstod för honom som en kvarleva från feodaltiden, ovärdig ett kungligt envælde. Han hyllade tesen om människans naturliga rättigheter, hatade alla ståndskillnader och såg i en fri bondeklass kungamaktens och byråkratiens naturliga stöd; för tidens konstitutionella idéer stod han främmande². Det var hans åsikter, som segrade över nästan hela linjen. 1788 fattades beslut om stavnsbaandets avveckling efter 12 års övergångstid, men värnplikten skulle alltjämt blott åvila de i bondestånd födda — för den allmänna värnpliktens idé var man ännu inte mogen. Härtill kommo 1786—90 en rad epokgörande landboreformer: bestämda rättsnormer infördes i förhållandet mellan godsägare och fæstebönder, varvid staten skyddade de senare, även mot fysiska övergrepp, och det fastställdes att alla fæstebrev skulle gälla bondens och hans hustrus livstid. Senare följde

¹ E. Holm, a. a., s. 17 f.; Uhlirz, a. a., s. 387; H. Valentin, a. a., s. 388.

² E. Holm, a. a., s. 135 ff.; H. Jensen, a. a., s. 127 ff.

bestämmelser om hoveriet; målet, ännu avlägset, var en generell penningavlösning¹. Tusentals bönder blevo nu självägare; godsägarna voro ofta villiga att sälja sin jord, sedan de förlorat sina feodala rättigheter. Vid 1800-talets början voro mer än hälften av Danmarks bönder antingen självägare eller arvefästere². Under loppet av en mansålder hade det undertryckta bondeståndet blivit både självständigt och relativt välbärgat. Historien känner knappast något motstycke till en dylik omvälvning på fredlig väg.

I det allmänna medvetandet framstår beslutet om stavnsbaandets avskaffande som det avgjort viktigaste ledet i detta reformverk. Med rätta har Hans Jensen framhållit, att landboförordningarna kommit för mycket i skymundan; det var om dem, som striden stod, medan stavnsbaandet var på förhand dömt även inom större delen av godsägarklassen³. Man kan emellertid gå ett steg längre och ställa frågan, om inte de faktiska, i tysthet skedda förändringarna blivit för litet uppmärksammade och om inte en principiellt viktig del av reformarbetet redan var undangjord, när besluten kommo; därmed förnekas naturligtvis inte, att dessa beslut fingo mycket stor praktisk betydelse. Ännu saknas emellertid det statistiska underlaget för ett mera nyanserat svar. Tills vidare kan man blott peka på de indirekta lärdomar, som en undersökning av de svenska förhållandena kan ge.

I Sverige skedde under mitten av 1780-talet en radikal förändring i de politiska konjunkturerna, som bör sammanställas med det danska regimskiftet 1784; rubbningar i de ekonomiska konjunkturerna spelade en roll i bägge fallen. Förbundet mellan Gustaf III och adeln upplöstes på grund av utrikespolitiska och konstitutionella divergenser. I stället inledde konungen kontakt med de ofrälse stånden. Bönderna blickades genom husbehovsbränningens frigivande 1787. Efter utbrottet av kriget mot Ryssland och Anjalamyteriet 1788

¹ H. Jensen, a. a., s. 139 ff., 185 ff.

² Falbe-Hansen, a. a., s. 79 ff.

³ H. Jensen, a. a., s. 9 ff.

vädjade konungen till allmogen likt en ny Gustaf Vasa, och vid den konstitutionella omvälvningen på riksdagen 1789 stod nästan hela bondeståndet på hans sida. Belöningen blev furstlig: skatteköpen återinfördes, bönderna fingo rätt att förvärva frälse ströjord, och deras fulla dispositionsrätt över skattejorden lagfästes. Vid samma riksdag fingo de representation i det betydelsefulla hemliga utskottet.

Den ur privilegiesynpunkt märkligaste av dessa reformer var den som gällde frälsejorden. Dock var den mera omvälvande på papperet än i verkligheten, ty redan tidigare hade i det egentliga Sverige omkring 800 frälsehemman övergått i bondehand. Men utvecklingen intensifierades genom reformen. Under de närmaste två decennierna förvärvade de svenska bönderna ytterligare omkring 1200 frälsehemman, varjämte de skatteköpte omkring 3000 kronohemman. Vid 1800-talets början var mer än hälften av landets jord i bondehand. Den s. k. reformperioden i Gustaf III:s historia anses sluta omkring 1783. Ingen av hans tidigare reformer kan dock ens tillnärmelsevis mäta sig med 1789 års privilegieutjämning. I jämförelse med den ter sig även den konstitutionella förskjutningen efemär¹.

I Norge kunde varken landboreformer eller privilegieutjämning komma i fråga. Men även bland dess bönder timade under andra hälften av 1780-talet märkliga ting. Centralfiguren var en man ur deras egna led, Christian Lofthus. Någon helt genuin bonde var han dock inte. Han var frukten av en tillfällig förbindelse mellan en dansk officersson och en bondflicka från Sörlandet. I unga år övertog han sin morbrors gård. Vid sidan av jordbruk ägnade han sig åt timmerhandel och sjöfart samt anklagades för att ha inkräktat på de borgerliga privilegierna. Snart invecklades han i processer och måste avhända sig sin gård. Hans bitterhet vändes mot ämbetsmännen, och under de ekonomiskt oroliga åren vid 1780-talets mitt blev han sörmlänningarnas talesman i klagomålen över ämbetsmänna- och köpmannaförtryck.

¹ S. Carlsson, a. a., s. 140 ff., 254 f. och där anf. litt.

1786 infann han sig personligen hos kronprins Fredrik i Köpenhamn och sade sig tala »på fædrenelandets vegne» — den norska bonderörelsen hade fått ett patriotiskt ferment. En kommission av ämbetsmän tillsattes för att granska klagomålen. Ledamöterna voro ingalunda reformfientliga, men krävde att deras fiende Lofthus skulle fängslas. Så skedde också. En stark jäsning uppstod i Sörlandet och annorstädes, men regeringen red ut stormen, och Lofthus satt kvar i fängelset till sin död 1797. Flera av hans krav blevo emellertid beaktade: bl. a. frigavs spannmålsinförseln 1788, nu definitivt, varjämte ämbetsmännens förhatliga sportelväsen reglerades¹. Så hade även Norges bönder fått någon förbättring i sin ställning vid samma tid som landboreformerna genomfördes i Danmark och privilegieutjämningen i Sverige.

I Nordens bondehistoria under 1700-talets andra hälft beteckna alltså åren 1786—89 en tredje höjdpunkt, ojämförligt viktigare än de föregående; det bör framhävas, att de avgörande händelserna ägde rum före franska revolutionen. Utvecklingen fortsatte under 1790-talet på den sålunda lagda grunden; i Norge växte böndernas självkänsla under intrycket av den väckelsegärning, som utfördes av lekmannapredikanten Hans Hauge, själv utgången ur deras led². Eljest voro de sociala förändringarna minst i Norge och störst i Danmark. Därigenom, liksom genom kungamaktens utvidgning i Sverige 1772 och 1789, blevo olikheterna mellan de tre ländernas bondestånd till större delen eliminerade.

Enhetligheten inom Norden kom till synes även däri, att landsbygdsproletariatet — torpare, husmän, backstugusittare och inhysingar — i alla tre länderna befann sig på stark numerär frammarsch; anläggningen av torp i Sverige och husmansplasser i Norge hade f. ö. gynnats av förordningar från åren 1743 resp. 1752, vilka stadgade att nyröjningar på bondejord ej skulle medföra skatteökning. Dessa

¹ G. Sverdrup, Lofthusbevægelsen. Avhandlingar fra universitetets historiske seminar, III (1917); H. Koht, Norsk bondereising, s. 305 ff.; S. Steen, Det norske folks liv og historie, VII, s. 114 ff.

² Jfr H. Koht, a. a., s. 335 ff.

obesuttna fingo emellertid ingen avgörande förbättring i sin sociala ställning — i vissa avseenden pressades de nedåt — och bönderna höjde sig allt tydligare över samhällets botten-skikt; i jämförelse med de obesuttna tedde de sig nära nog som herremän¹. Politiskt blevo de småningom en makt-ägande klass. Omvälvningarna i Sverige 1809 och 1866, Norges frigörelse 1814 och det konstitutionella genombrottet i Danmark 1849 banade väg för dem. I alla tre länderna framträdde mäktiga bondepartier.

Inom den bildade opinionen medförde bondeklassens emancipation en stark förskjutning. Bonden var inte längre en löjlig stackare som i Holbergs Jeppe paa Bjerget eller en pittoresk staffagefigur som i Gyllenborgs och Bellmans diktning. Bohuslänningen Thomas Thorild skildrade honom vid sekelskiftet som »allas far», av vilken andra samhällsgrupper voro starkt beroende. För Geijer kom bonden att företråda den trygga, nyskapande stabiliteten. Grundtvigs folkhögskoleidéer blevo av stor betydelse för böndernas politiska och intellektuella fostran. Wergeland ville se bonden som en »oplyst fri mand» bakom plogen och skrev en hänförd avhandling om Lofthus, »almuestalsmanden»². De götiska, skandinaviska och nationalliberala strömningarna hade varit otänkbara i stavnsbaandets tidevarv; en gemensam nordisk ideologi förutsätter likartade sociala förhållanden. Det var en skald med nära anknytning till Danmarks bönder, Frederik Barfod, som 1840 skrev orden:

Tredelt er nordens stamme,
men roden er dog én,
og kronens løvtag samler
tilsidst hver stammens gren!³

¹ Se betr. dessa frågor särsk. F. Skrubbelttrang, Husman og Inderste (1940), främst s. 63 ff., 365 ff., samt V. Elgeskog, Svensk torpbebyggelse från 1500-talet till laga skiftet, främst s. 190 ff. och s. 208 not (ang. likheten mellan Sverige 1743 och Norge 1752).

² Cit. efter F. Paasche, Norges litteratur fra 1814 til 1850-aarene (F. Bull og F. Paasche, Norsk litteraturhistorie, III, 1932), s. 159.

³ Brage og Idun, III (1840), s. 378. Jfr Ingvar Andersson, Sveriges historia, 2:dra uppl. (1944), s. 419.

Tanken på en politisk förening mellan de forna arvföränderna visade sig vara en utopi. Men i socialt avseende hade de tre nordiska stammarna, som alla hade sin rot i den gamla bondesamfälligheten, verkligen närmat sig varandra. Landboreformer, privilegieutjämning och bonderesningar möjliggjorde den nordiska samhörighetskänslans pånyttfödelse.

Sten Carlsson.